

МОЛОДА альманах НАЦІЯ

ВАСИЛЬ СТУС.

**ДВАДЦЯТЬ РОКІВ ПІСЛЯ СМЕРТІ:
СУЧАСНЕ СПРИЙНЯТТЯ І
ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ**

Антоніна ТИМЧЕНКО

ВАСИЛЬ СТУС:

рецепція творчості Володимира Свідзінського

Постать Василя Стуса – знакова в українській літературі. Сильна особистість, яка поєднувала у собі риси активного громадянина і проникливо глибокого поета. А оцінювання саме цих іпостасей Стуса спричинилося до майже повного ігнорування його як критика.

Серед розмаїття наукових праць про Василя Стуса дуже мало присвячено дослідженню його науково-публіцистичних статей. За подібної ситуації досягнення цієї унікальної для української літератури постаті було б неповним.

Спробу систематизувати літературознавчий доробок Стуса зробила Ярина Скуратівська у розвідці «Василь Стус як літературний критик», що вийшла 1996 року в альманасі «Молода нація» [9]. Серед розглянутих нею – праці «На поетичному турнірі», «Най будем щирі», «Феномен доби (Сходження на Гоґофу слави)». Як бачимо, реєстр подано далеко не повний. Сама авторка пояснювала це тим, що «деякі матеріали ще досі не публіковані. Повного видання Стуса ми ще не маємо (зауважимо, дев'ятитомник Стуса виходив з 1994 по 1998 рік, очевидно, «Молода нація» видрукувала статтю Скуратівської, написану роком–двома раніше, коли авторка ще не знала про повне зібрання творів поета. – А. Т.)... Тому і творчість Василя Стуса знаємо лише фрагментарно, з вибраної ласки окремих видавництва» [9, 187].

Антоніна Тимченко – студентка філологічного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

Справедливо підкресливши наукову цінність кожної з розглянутих Стусових праць та виділяючи їхні найзагальніші риси, авторка подала матеріал доволі схематично й поверхово. Отже, найбільшою заслугою Ярини Скуратівської є пріоритет у дослідженні літературознавчих студій Стуса в системі, а вадою – неможливість добору матеріалу.

Масо ще кілька статей, де йдеться про Стуса-критика. Однією з них є «Гете і Стус» Ю. Хорунжого [13]. Але, згадавши літературознавчу працю 1967 року «Великий з найбільших», автор практично не аналізував її, вдаючись до порівняння світоглядних засад митців, фактів біографії, Стусових перекладів творів Гете тощо.

В. Яременко у статті «Покара Славою (Павло Тичина у проханні Василя Стуса)» [14] також обмежився доволі стислим розглядом масштабного Стусового дослідження «Феномен любові». Не внесла ясності у питання і розвідка В. Білецької «Творчі пошуки шістдесятників в оцінці В. Стуса» [1, 17].

У зазначених вище працях, зокрема, не згадувався один із найважливіших Стусових літературознавчих творів «Зникоме розцвітання» («Зникоме розцвітання особистості»), опублікований вперше 1987 року. Потім, 1991-го, він з'явився в журналі «Слово і час» із передмовою Михайлини Коцюбинської «Перегук душі. Василь Стус про Володимира Свідзінського» [4]. Роздуми Михайлини Коцюбинської є першою повною спробою розглянути «Зникоме розцвітання» як «маленький шедевр...», роздуми не тільки і навіть не стільки про Свідзінського, як про самого себе, Свідчення потреби «зупинитися навпроти самого себе», потреби самопротистояння, самопоглядання, самопізнання». Авторка акцентує увагу на виділенні Стусом принципів «самовищнення» Свідзінського, його «внутрішньої самодостатності», думці «про примат чуттєвості над розумом» і підсумовує, що «у цьому невеличкому, але напрочуд змістовному есе пунктиром накреслено суттєво важливі для Стуса засади, що згодом розгорталися, набирали сили, обростали досвідом – чуттєвим, мистецьким і подієвим, – і належать до свята святих його ментальності й світовідчужування» [4, 4].

Звичайно, кожен дослідник творчості Свідзінського приділяє увагу розгляду «Зникомого розцвітання», але ми вважаємо за

доцільне здійснити докладніший аналіз цієї праці, простеживши зв'язки між чи не найкращими поетами ХХ століття Василем Стусом і Володимиром Свідзінським.

Слід зауважити роки написання «Зникового розцвітання» 1970–1971 – і тодішню далеко не оптимістичну ситуацію справжньою, неупередженою критикою, а точніше, майже повною її відсутністю на теренах УРСР. Пригадаймо оцінку М. Наєнка: «...в періодиці зарясніли виступи з холодним, малокваліфікованим змістом, у якому науковий метод послідовно підмінювався простолінійним ідеологізуванням і суто сприймацькими довільностями в регламентованих соцреалістичних судженнях. Ті, хто на такий шлях не ставав, здобувався на зовнішній ярлик дисидента, перед яким щільно закривалися двері редакцій і видавництв, зате будь-якої миті могли відчинитися двері слідчих ізоляторів КДБ» [6, 286].

Крім того, цей період був неоднозначним і в житті Василя Стуса. По-перше, то були останні роки перед ув'язненням, по-друге, якраз на 1970 рік припадають закордонне видання «Синіх дерев» та укладання «Веселого цвинтаря». До переліку подій, що не минулися для Стуса легко, К. Москалець додає ще смерть Алли Горської, зазначаючи, що «кожна з цих подій по-своєму отямила Стуса. Кожна з них по-своєму підготувала до того, що сталося в січні 1972 року, й наперед визначила майбутній екзистенційний вибір» [5, 225]. Отже, визначальність років написання дослідження певним чином зумовлює визначальність самого твору.

З точки зору побудови «Зникового розцвітання» – своєрідне літературознавче есе (таке найадекватніше визначення жанру статті запропонувала ще М. Коцюбинська), котре умовно можна поділити на чотири частини:

- 1) міркування про поета і мистецтво взагалі;
- 2) аналіз творчої позиції Свідзінського;
- 3) інтерпретація філософії Свідзінського, пов'язана з екзистенційною філософією самого Стуса;
- 4) дослідження поетичного світу Свідзінського.

Розуміючи ризик спрощення і подрібнення цілісного тексту, вважаємо за потрібне розглядати «Зникове розцвітання» саме так, аби вберегтися від загальників і фрагментарності огляду.

Перша частина презентує рефлексії щодо сутності поета. Провідними виділяються думки про постійний пошук і водночас постійну руйнацію і спорожнення себе самого. Обравши з двох альтернатив (бути поетом чи не бути поетом) першу, людина відмовляється від життя, адже поетичну творчість Стус називає *«формою інобуття»*. Таке балансування «на лезі бритви» (І. Сфремов) робиться для поета не просто нормальним станом, а єдино можливим: *«Духовне здоров'я, яке нам дарує творчість, є свідченням нашої недуги: ми призвичаюємось до наркотика»*; *«Бджола, випускаючи жало, помирає. Так і мистець»*, – і ще: *«Відучуючи нас жити, мистецтво навчає смерті»* [11, 233–234]. Ці максимально гострі сентенції, як і будь-які незапелюючі твердження, мають тонкий присмак іронії, в даному разі – іронії «короля» (адже поет пише про поезію), що констатує неминучий стан речей, свій злочин, по-сартрівськи випишуючись над ним, беручи на себе всю повноту відповідальності. І – на паритетних умовах – іронії мученика, власною і невласною (бо *«Господь Бог, втаємничуючи дар творчості, полюбляв евфемізми»* [11, 234]) волею здвигнутого на вічну Голгофу (згадаймо «Феномен доби»). До цього долучається цілком серйозне звинувачення (не кокетування, а самобичування, – не прагнучи викорінити ваду (вона – вроджена), а щоб (ще сильніше вигострити свій біль): у *«...позиції нашої повної безсилості перед життям, нашої, вже успокоючої, капітуляції перед труднощами існування. В мистецтві ми здобуваємо собі шанс самоприхищеності од світу»* [11, 234]. Тут Стус виголошує думку, глибоку й засадничу та водночас геніально просту, що вже стала ледь не хрестоматійною: *«Творчість – то тільки гримаса індивідуального болю, а наша естетика – то естетика страждання, трохи потамованої муки. В культурі страждання – вся філософія мистецтва і вся його велич з таємничими феноменами катарсису...»* [11, 234]. Думка беззастережна і провісницька. Але не озвучити її – не можна. Тут і загальновідоме «думка дорівнює дії», а надто – «наврочування» всім мистецтвом. Важко доведеться тому творцеві, який штучно відмовляється «записати» передбачення, гореносне для себе: творчість «не любить» подібної самодіяльності й гри в піжмурки. Тоді з амбівалентності існування («бути поетом» або «не бути по-

етом») виростає третє: «бути НЕпоетом», що є не меншим стражданням.

У цій частині «Зникового розцвітання» ще немає згадок про Свідзінського, але є «відкатування» особистого болю, власного для кожного справжнього поета. Свідзінський з'являється у другій, умовно виділеній нами, частині праці. З'являється як представник світу-в-собі, для якого око стороннього не просто небажане, а й шкідливе. Мова йде про вірші як «авторський засіб і авторська мета... В системі його поетичного обличчя читач виглядає як *persona non grata*» [11, 235] (зрозуміло, що читач «не потрібен» цій поезії лише до певної межі, оскільки, якби автор не хотів їхнього оприлюднення, ми навряд чи уявляли б дізналися про поета Свідзінського). Ключовими є думки щодо «шляхетної герметизації власного духу і водночас – його отілеснення» та «Замкнутися, щоб зберегтися. Захитіти, щоб не помилитися у власній суті» [11, 235]. Потім до «самовименшення – як самоуточнення» констатував раніше І. Дзюба у статті «...Засвітився сам од себе» (у нього йшлося про «малість» [3, 167]). «...Чарам сталості, успокоєння, важливої дозрілості речей» у Свідзінського приділяв увагу і Е. Радю (стаття «Володимир Свідзінський»), що також вів мову про конкретність як спосіб вдивляння, дійти суті [7, 155]. Цим статті усіх трьох дослідників перегукуються між собою. Але Стус – єдиний із них, хто чітко ідентифікував приналежність Свідзінського зразу до двох світів – християнського («*Це успішна філософія потужної біблійської етики, її врівноважений стверділий зміст*» [11, 237]) і язичницького («*Людина і природа в нього рядопокладені... Ця скромність ув оцінці людської ролі в світі тільки побагає радість од цільного поганського світобачення...*» [11, 237]). І ще – тільки Стус удався до «звинувачення» (звинувачення у тому сенсі, в якому самобичувався як «індивідуальний шанець, бліндаж»): поет Свідзінський, затінувши свій світ-діамант «в кулачок», жадібно й відлюдно споглядає його. «*Який же то прекрасний гріх – зупинятися якраз навпроти самого себе!*» [11, 235].

Третя частина є інтерпретацією філософії Свідзінського, коли міркування щодо цього почасті трансформуються у висловлення позиції Стуса. Роздуми спричинені одвічним протистоянням

розуму і почуття, причому першого вочевидь не існувало в доісторичну добу, коли бал правив *«самосмисл, котрий просто неможливо добути розумом»* [11, 237]. Тепер же присутня постійна ситуація вибору (*«З одного боку – це виділена з живого світу особа, з другого – частка природи, слухняно підвладна законам усесвіту»* [11, 237]).

Здавалося б, у світі Свідзінського вибір здійснено, але трапляються випадки, коли становище загострюється і поглиблюється (як у вірші *«В руці ледь-ледь колишеться удильно»*), та подібний вихід для поета ледь не бажаний, спокійний, приречений: *«Я боюся, що встану і піду, / Плескатий лист руками розведу, / І в глибину спокусливу порину, / І, покіль віку, тихо, без упину, / Не буду занурятися туди...»* [8, 278].

Як стверджує Стус, існування в чуттєвості – існування в природі – здорове, природне існування, а розум постає *«раковою пухлиною» «нашої духовної конституції», імпотенцією, парансизмом «стражденого злочинця», коли «Свідомо зрадивши власну природу, ми несвідомо зробили найбільшим своїм ворогом самих себе...»* [11, 239–240] (виділення Стуса. – А. Т.). У при цьому людям властиве намагання вхопитися за оманливий рух-прогрес.

Тут з'являється дещо інше бачення *«самоприменшення»*: виводський інстинкт *«змізернення»*, аби око катастрофи не побачило й обминуло; така собі поза плода, бажання зіщулити-ся й обхопити голову руками, закриваючи немовляче джерельце. Але *«позаду – вікові злочини, яких уже й не спокутувати»* [11, 241]. І – ключові слова: *«Дар екзистенції, такий звичний у досвідомому, біологічному стані, сьогодні, на світанку прозріння, через свою незбагненність обернувся тягарем»* [11, 239]. Це підводить нас до формулювання основної відмінності між світовідчуттям і світовираженням Володимира Свідзінського і Василя Стуса. У Стуса – розуміння (від «розум»), осягнення філософії гармонії і тому вкоріненість болючої екзистенціальності. Перша бачиться ним і як єдино бажана й водночас як неможлива для поета подібного до Стусового складу. Опозиція між просто чуттям і чуттям, зафарбленим усією глибинністю розуміння, викликає страждання. Гармонія, що не дає покінчити з собою, є. Але це вже гармонія іншого порядку – баланс між розумінням непридатності для себе «досвідомої» успокоє-

ності буття і згодою вічно почуватися на вістрі самотньої ізоляції.

Пісня Свідзінського – злегатована, природно і ясно. Навіть сягання інших октав, занурення не лише у світлий, а і (чи частіше) в темний смуток – гармонійне, виважене – не черпає бажання або небажання автора, а через природні особливості його голосу.

Остання, четверта частина знову звертається до творчості Свідзінського конкретно, постулюючи *«композиційний центр поетичної світобудови Свідзінського... він – у любові до світу»* [11, 241]. Стус розглядає пейзажну лірику поета як те, що *«від першого, чіткого, виразного, єдиним планом, як удруге скомпозований самосвіт»* [11, 242], з постійними атрибутами – садом, лугою, річкою, *«узвичаєністю»*. І хоча Стус каже про *«жорстокість викликану відчуттям безсмертності природи»* [11, 243], але подеколи складається враження про аж занадто *«успокоєність»* ледь не інертного Свідзінського. Рамки площини, шару поверхності, в межах якого *«обертається»* власне *«Я»* поета, зовсім нерухомі. Але всередині відбувається дія. Це, начебто, і зауважує Стус: *«Тут усе міняється безнапрямково»*, але далі: *«власні напрямки зміни не викликають суб'єктивного зацікавлення. Отже, й самоволя – без бажання»* [11, 243]. На нашу думку, має місце ненавмисне применшення Стусом діапазону, рухливості свідомості ліричного героя у межах окресленого світу.

Та поряд із цим – напрочуд слушні думки про язичницьку, християнську дуальну природу *«впкорення», «просвітлення», «смысл життя і смерті»*, звернення до образів людей (Стус називає дитину, кохану, матір героя) [11, 245] як до реалій природи. *«Йому ходить тільки про те, щоб уберегтися в рівновазі, бодай це буде рівновага збайдужілої в своїх цнотах самотності. Це психологічна домінанта його відчуттів»* [11, 247].

Фінальні акорди статті суголосні регістру першої умовної частини. Гостро-беззаперечні тези болюче-необоротного ставлення до любові, притаманної і собі самому, про наївну і мудру довірливість природи, добра і краси: *«Так само – може – помиляється і Володимир Свідзінський... Завжди любити, щоб завжди помилятися. Але – завжди любити. І відтак існувати, існувати – це помилятися»* [11, 248].

Підсумовуючи сказане про «Зникоме розцвітання», слід наголосити на незвичайному поєднанні у цій праці рис літературознавчого дослідження і художнього твору. Ще цікавішим є те, що жоден із цих жанрів не втрачає тут своєї значущості, характеристик, цілей. Аналіз творчості Свідзінського вражає уважністю і новизною погляду, причому стаття здається ціннішою через «подвійне» бачення Стусом досліджуваного: бачення поета і бачення науковця (згадаймо думку Г. Грабовицького «Парадокс сліпого керівника національного розшуку, Мойсей і Сусаніна в одній особі, насправді має внутрішній і родовий характер: такою є, мабуть, сама природа змішаної функції поета-як-історика-літератури, і якщо великого поета читає менший поет, то хибна оцінка неминуча» [2, 75], і зауважимо рівнорадість Стуса і Свідзінського, а отже, навпаки, майже сто відсоткову вірогідність «нехибної» оцінки). Суголосся із певними думками інших дослідників лише підтверджує слушність Стусового підходу. Міркування щодо психології творчості й поета-творця модерні, унікально точні, виражені в яскраво-лапідарних словесних формулах. Тези, котрі на перший погляд можуть здатися перебільшеннями, майже завжди бачаться такими переважно тільки через високу концентрацію їх та велику щільність тексту.

Отже, вважаємо надзвичайно плідним аналіз науково-публіцистичних праць В. Стуса. Здійснення подібного аналізу дасть змогу повніше та об'єктивніше оцінити постать і доробок митця й науковця, розглянути його підходи до літературознавства, об'єктів дослідження, проблем творчості й виділення її іманентних ознак. Цікавим, на нашу думку, могло б стати вивчення «трикутника» «Свідзінський – Стус – Тичина» з боку всіх можливих зв'язків. Деякі з них упадають в око навіть після побіжного ознайомлення з наявними матеріалами. По-перше, обидві Стусові праці – і «Зникоме розцвітання», і «Феномен доби» були написані приблизно в той самий час – 1970–71 роки, відповідно, перегук неминучий. По-друге, в мемуарних свідченнях є згадки про постійне спілкування Тичини й Свідзінського, коли перший (працювали разом у редакції «Червоного шляху») обирав другого за найважливішого читача й критика своїх віршів. Відповідно, по-третє, знаходимо точки перетину у віршах ран-

нього Тичини і Свідзінського. Про це також писали Е. Райс у вже згаданій статті і Е. Соловей в «Українській філософській ліриці» (де назвала обох митців поетами «буттєвого розмину у міфопоетичній світобудові» [10, 116].

Безсумнівно, літературно-критичний доробок Василя Стуса вимагає подальшого детального дослідження.

Література

1. Білецька В. П. Творчі пошуки шістдесятників в оцінці В. Стуса // Шістдесятництво як літературне явище: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Дніпропетровськ, 2000. – 88 с.
2. Грабович Г. Проникливість і сліпота у рецепції Шевченка: випадок Костомарова // Сучасність. – 1997. – № 3. – С. 72–95.
3. Дзюба І. «...Засвітився сам од себе» // Свідзінський В. Медобір. – Сучасність, 1975. – С. 165–177.
4. Коцюбинська М. Перегук душ. Василь Стус про Володимира Свідзінського // Слово і час. – 1991. – № 5. – С. 3–4.
5. Москалець К. Страсті по вітчизні // Москалець К. Людина на крижині. Літературна критика та есеїстика. – К.: Критика, 1999. – С. 209–233.
6. Наєнко М. Історія українського літературознавства: Підручник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2003. – 360 с.
7. Райс Е. Володимир Свідзінський // Свідзінський В. Медобір. – Сучасність, 1975. – С. 151–164.
8. Свідзінський В. Твори: У 2 т. / Вид. підготувала Елеонора Соловей. – К.: Критика, 2004. – (Відкритий архів). – Т. 1. Поетичні твори. – 584 с.
9. Скуратівська Я. Василь Стус як літературний критик // Молода нація. Альманах / Упор. М. Розумний, О. Проценко. – К.: Смолоскип, 1996. – С. 187–190.
10. Соловей Е. Українська філософська лірика: Навч. посібник із спецкурсу. – К.: Юніверс, 1999. – 368 с.
11. Стус В. Зникоме розцвітання // Мандрівник і риболов. Природа у творчості В. Свідзінського й М. Рильського / Упор. І. Андрусак. – К.: Факт, 2003. – 352 с. – (Літ. проект «Текст + контекст». Знакові літературні доробки та навколо них). – С. 233–248.
12. Стус В. Феномен доби (сходження на Голгофу слави). – К.: Т-во «Знання України», Видавничо-поліграфічний центр «Знання», 1993. – 96 с.
13. Хорунжий Ю. Гете і Стус // Україна. – 1999. – № 7–8. – С. 60–61.
14. Яременко В. Покара Славою (Павло Тичина у прочитанні Василя Стуса) // Дніпро. – 1993. – № 1. – С. 110–113.